

KENDİ OLMA'NIN OLABİLİRLİĞİNE ÖLÜMDEN SONRA HAYATIN SOMUT KATKISI

Metin YASA*

Abstract

The term individuation is itself used in many disciplines. A psychologist can draw an important distinction among 'self', 'identity', 'ego', etc. And an educator can say that the 'individuation' is manifested in one or the other stages of existence. However, individuation has of course a special place in the philosophy of religion. It is a consequence of theism, for instance, that the individuation or self-realisation is generally regarded as a good purpose both in divinity and humanity.

In this paper, I discuss the relationship between individuation and life after death, examine the ontological status of individuation and base it on the reality of life after death. The argument begins with a discussion of individuation and ends with the concrete influence of life after death on individuation.

Bir Egzistansiyel Değer Olarak Kendi Olma

Ölümün bağlayıcı bir yazgı olduğu ve eşit oranda herkese iliştiği hususu, bilinen en eski gerçeklerden biridir. Dolayısıyla fenomenal anlamda ölümsüz olma isteği, acı bir hayalin peşinden gitmenin ötesinde bir anlam ifade etmez. "Ölümden daha kesin bir şey yok iken"¹, yine de "çoğu yazısız toplumda, ölüm, hiçbir zaman doğal bir fenomen olarak görülmemiştir."² Belki de, *kendi olma* açısından, ölümsüzlüğün egzistansiyel³ değer taşıyan

* Yrd. Doç. Dr., O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğr. Üyesi.

¹James V. Linden, William T. Costello, *The Fundamental of Religion*, Loyola University Press, Chicago 1956. s. 198.

²Ashley Montagu, *Immortality, Religions and Morals*, Hawthorn Books, New York (t.y), s. 24; krş.: Karl Jaspers, *Felsefi Düşünüşün Küçük Okulu*, (çev.: Sedat Umran), Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 162.

³Önemli bir felsefi akım olan egzistansiyalizmin anlamı, tarihsel gelişimi ve önde gelen temsilcilerinin görüşleri hakkında oldukça kapsamlı ve yararlı bilgiler için bkz.: Roger Reneaux, *Egzistansiyalizm Üzerine Dersler*, (çev.: Murtaza Korlaelçi). Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994.

yönü işte bu noktada yatmaktadır. Bu noktanın her devrin insanını, olumlu ya da olumsuz, bir şekilde etkilediği rahatlıkla söylenebilir. Bu nedenle, kendini, *kendi olma*'ya adayın birinden, önünde duran biricik olabilirlik üzerine düşünmesini beklemek onun en doğal seçimi olarak görülebilir. O, bu seçimi yalnızca fenomenal olarak değil, belki daha önemlisi, numenal olarak algılamak durumundadır. Nitekim kendi dışımızda olan birinin ölümü bile, başka bir deyişle, "asla tekrar geri gelmeyen silinmez olan bu acısı, hayatı, ebedi varoluşun bilincine dönüştürebilir."⁴

Yukarıda sözü edilen bireysel *kendi olma* seçimine ilişkin katkı sağlayan farklı temeller üzerinde elbette durulabilir, kanıtsal güçleri ve mantıksal uzantıları sorgulanabilir; ama bu temellerin birinci dereceden önem taşıyanlarından birinin, öteki hayata inanç olduğu hususu gereği gibi açıklanmak durumundadır.

Kendi olma fenomeni ile ölümden sonra hayat inancı arasındaki ilişki, aşağıdaki iki alıntıda olduğu gibi, iki şekilde ortaya konabilir: Bir yandan, Alexandra David Neel 'in yerinde ifadesiyle "her hangi bir kişiye, 'ölümden sonra var olmak ister misin, sürüp gitmesini arzu ettiğin, gerçek olan ve ölümden sonra sürüp gidecek olan şey nedir sence?' diye sorunuz. Konuştuğunuz bu kişi bu soruları saçma, en azından garip bulacaktır. Cevap oldukça basit değil mi? Sorguya çektiğiniz kişiler dinî ve felsefî inançlarına göre, "kendi hayatımın sürüp gitmesini isterim" veya "ben kendim var olacağım",⁵ der. Öte yandan, *kendi* olmak isteyen insanın varoluşu dikkate alınarak, şöyle de denebilir: "En sevdiğim insanlar ve ben kendim kişisel bir yaratık olarak sona ereceğiz."⁶ Öyleyse, " ... babamın bireysel kişiliği sonsuza dek yok olduğu halde, şuurunun biricik merkezi olan ruhunun bir su damlasının okyanusta korunması gibi bir şekilde korunduğunu gösterirsek, sorumuz çözülmüş olur mu?"⁷ Aynı şey, bir kişisel *ben* taşıyan benim için de geçerlidir. Temel sorun, beşeri ruhun *kendi* olarak numenal anlamda sürekliliği olduğundan, insanın sahip olduğu egzistansiyel değeri, kişiliği bozulmuş bir ruhun evrensel ruhtaki sürekliliği ile aynı görmeyen birine göre, bu sorunun cevabı ikinci alıntı aleyhine, kuşkusuz, hayır olacaktır. İşte, yukarıdaki iki söylemin işareti doğrultusunda, neden hayır olacaktır? sorusunun doğru ve geçerli delillerinin ortaya konmasında ölümden sonra hayatın, iddia ettiğimiz üzere, somut katkı sağlayıp sağlayamayacağı hususu, bu makalenin odağını oluşturmaktadır.

---

⁴ Jaspers, s. 163.

⁵ Alexandra David Neel, *Çin, Tibet ve Hint Öğretilerine göre Ölümsüzlük ve Tekrardoğuş*, (çev.: Mehmet Kundakçioğlu), Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1987, ss. 7-8.

⁶ Jaspers, s. 161.

⁷ David Elton Trueblood, *Philosophy of Religion*, Harper and Row Publishers, New York 1951, s. 294.

Ölümden Sonra Hayatın Somut Yönü

Ölümden sonra hayatın, farklı amaçlara hizmet edecek pek çok yönü vardır. Bunlardan biri de onun *somut* yönüdür. Ölüm ötesi hayat gerçekten böyle bir yöne sahip midir; eğer sahip ise, bu yön nasıl ortaya konur? gibi sorular, konunun anlaşılması açısından elbette önemlidir. Hemen şunu ifade edelim ki, *teistik açıdan* dikkat çeken en önemli hususlardan biri, ölümden sonra hayatın anlaşılmasını sağlayan yahut onu imkan ötesi var kılan faktörlerin salt soyut alanda işlevsel olmadığı gerçeğidir. Biz bu noktada üzerinde durulabilecek bir kaç hususun varolduğunu ve bunların da, *kendi olmaya* ilişkin bağlamda rol oynayacak bir özde oldukları kanısındayız.

1- Yükümlülük Kanıtı: Bu, *İlahi Buyruk Kuramı* ile doğrudan ilişkisi olan bir kanıttır. Çünkü yükümlülük kanıtının işlevselliği, ancak ilgili kuram dikkate alındığında ortaya çıkmaktadır. Bu işlevsellik temelde ölüm ötesi hayat inancının *somut yönü* ile de ilgilidir. Bir örnek olarak, Kelamcılarının bu konudaki görüşleri açıklayıcı niteliktedir. Onlara göre, "eğer ölüm sonrası hayat gerçek olmasaydı, yükümlülük anlamsız olurdu. ... çünkü, yükümlülük karşılık gerektiren bir zorluktur. Karşılığı olmayan zorluk ise zulümdür. ... öyleyse eylemlerin karşılığını bulacağı bir başka dünya var olmalıdır."⁸ Bu bağlam içinde, bilindiği üzere, Tanrı - ahlak ilişkisine *özel* bir yaklaşım olarak ahlakın teistik argümanlarla temellendirilişi, insanın ulaşacağı nihai gerçeğin ancak Tanrı ile tamamlanacağını ön görür.⁹ Başka bir deyişle, "Ahlakın tanrı inancından ve dinden kaynaklandığını savunan görüş, moral değerlerin ve ahlaki yasaların kaynağı olarak Tanrı'yı göstermektedir ve bu, teizmin bu konudaki en belirgin özelliklerinden biridir."¹⁰ *İlahi Buyruk Kuramının* üstün gücü burada ortaya çıkar. Artık bu güç karşısında, "Yokluksa eğer bizi bekleyen, öyle davranalım ki, bu bir adaletsizlik olsun"¹¹ ifadesi bütün bütün anlamsızlığa dönüşür. Öyle görülüyor ki, *İlahi Buyruk Kuramının* belirleyiciliği, insanı yalnızca ölüm sonrası *soyut bir hayat* görüşüne iletmemektedir.

2- Diriliş İnancı: Adına ister yeniden yaratış (re-creation), isterse yeniden diriliş (resurrection) diyelim, tekrar ete kemiğe bürünmenin de, ölüm ötesi hayatı somut olarak algılamamız gerektiği konusunda açıklayıcı ayrı bir faktör olarak görülmesi gerektiği ileri sürülebilir. Bunu iki açıdan görmek mümkündür:

⁸ el-Hıllî, *el-Bâbu'l-Hâdî Aşar*, (neşr.: Dr. Mehdi Muhakkık), Tahran 1365, (Miktad b. Abdillâh es-Suyuri'nin şerhi *en-Nâfi Yevme'l-Haşr* ve ebu'l-Feth b. Mahdum el-Huseyni'nin şerhi *Miftâhu'l-Bâb* ile birlikte), s. 53.

⁹ Bir örnek olarak bkz.: A.E. Taylor, *The Faith of A Moralists*, London 1930, s. 229.

¹⁰ Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Ayışığı kitapları, İstanbul 1998, s. 84.

¹¹ Miguel de Unamuno, *Yaşamın Trajik Duygusu*, (çev.: Osman Derinsu), İnkılap Kitabevi, İstanbul 1986, s. 246.

i- Günlük deneyimlerimiz, eyleme ilişkin ödül ve cezanın *kendi olan* bedenli ben tarafından alınmasının daha doğru olacağı konusunda bize yol göstermektedir. Çünkü ete kemiğe bürünerek sürdürülen hayat, reel olarak bildiğimiz ve deneyimlediğimiz tek hayat türüdür. Bedenli diriliş olmaksızın, Tanrı'nın, iyi eylemde bulunanı ödüllendirmesi, kötü eylemde bulunanı cezalandırması yeterince anlaşılır değildir.¹² Öte yandan, içerik olarak farklı çoğu ölümden sonra hayat¹³ inancı, bireysel eylemlere yalnızca metafizik bir yarar ya da zarar yüklemeyi, aynı zamanda fizik bir yarar ya da zarar da yükler. Aynı inancın, bireysel eyleme yüklediği yarar ve zararları bireyselliği aşan bir yapıya kavuşturması, ölüm ötesinin somut yönünün daha az olduğu anlamına gelmez. Somut anlamda kazanılan bireysel eylemin gerektirdiği ödül ya da cezanın, *ötede* verilmesi nedeniyle, kazandığı ilahi nitelik, ne o eylemi, ne de o eylemi kazanan *bireysel beni kendi olmaktan* çıkarır.

ii- Teistik dinler, insandan kaynaklanan, ister iyi-kötü ister doğru-yanlış isterse güzel-çirkin olsun, tüm bu eylemlerin insan ruhu üzerinde bir takım izler bırakarak onu *somut* olarak etkilendiğini önemle vurgular. Burada, bedeni etkileyen, zaman zaman ondan etkilenen, ama varlığı fiziksel olmayan bir ruhu gözardı edecek iddialar söz konusu değildir. Ruh ile beden arasında karşılıklı bir etkileşimin var olduğu, bedenin ise yalnızca fiziksel yasalara bağlı değil, aynı zamanda bir niteliği de yönlendirmek olan ruha ve isteklerine kayıtsız kalmadığı en açık gerçeklerden biridir. Açıklayıcı bir örnek olarak, en azından Kur'an-ı Kerim, *ötedeki hayatın*, yalnızca ruhun ya da yalnızca bedenin değil, ruh ile bedenin birlikteliğinden oluşacak yeni bir organizmanın hayatı olduğunu anlaşılır bir biçimde ifade eder. Sözelimi, cennete ilişkin betimlemeler dikkate alındığında, ordaki sevincin *ruha*; sunulan türlü türlü yiyecek ve içeceklerin ise *bedene*; benzer şekilde, cehenneme ilişkin betimlemeler dikkate alındığında ise oradaki pişmanlığın *ruha*; işkence olarak yanan derilerin, dökülen ve sürekli yenilenen etlerin *bedene* özgü şeyler olduğu son derece açıktır. Bedensel organların kişilerin aleyhine tanıklık etmesi¹⁴, ölüm ötesi hayatın somut yönünün öne çıkmasında önemli bir faktördür.

¹² el-Hilli, s.207.

¹³ Burada ölümden sonra hayatın, içeriği oldukça zengin bir kavram olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Kuşkusuz ilgili kavram, yalnızca teistik ölümden sonra hayat ve ona ilişkin eskatolojik kavram ve söylemleri değil, geniş anlamı içinde, aynı zamanda taraflarınca birer alternatif olarak ileri sürülen reenkarnasyon ve materyalistik ölümsüzlük anlayışlarını da içerir. Bkz.: Metin Yasa, *Ölümden Sonra Hayat İnancının Felsefi ve Deneysel Dayanakları*, Samsun 1998, s. 14vd., (Basılmamış Doktora Tezi).

¹⁴ Bkz.: 24:24; 36:65.

Ölümden Sonra Hayatın Somut Değeri

Ölümden sonra hayat, sadece *özel* değil, aynı zamanda kendisinden çok sayıda *somut* ders çıkarılabilecek ibret verici bir inanç ilkesidir. Bu, ölüm ötesi hayattan öncelikle etik dersler çıkarmayı mümkün kılan bir ifadedir. Ne var ki, bu sonuncu niteliği açıklama bağlamında, yalnızca bir takım etik kaygılardan hareket ederek Tanrı'nın varlığını ve öteki hayatı zorunlu görmek, bir tür *sınırlamaya* gitmek demektir. Nitekim Tanrı ile ölümden sonra hayat arasında sade etik bir bağ kurulduğunda, karşımıza çıkan sınırlayıcı düşüncelerden biri özetle şudur: "Her iki problemin de ne empirik ne de entellektüel kanıtı vardır; buradaki tek dayanak, Kant'ın ve çok sayıda modern filozofun benimsemeye özgür olduğu, bir tür ahlak mantığına inançtır. Tanrı'nın varlığını ve ruhun ölümsüzlüğünü inkar etmenin evrende objektif ya da salt bir ahlak düzeninin olmadığı anlamına geldiği düşünülmüştür."¹⁵ Doğru; ama, öte yandan insanın sorumluluk gerektiren söz ve eylemlerinin, fenomenal olarak temellendirilmiş, tutarlı bir etik sistem üzerine oturmasının imkanından söz etmenin de bir takım güçlüklerle neden olacağı açıkça anlaşılmaktadır. Yine aynı bağlam içinde, "Tanrı inancına ve bir dine sahip olmamak, ahlaki değerlere karşı olmak ya da hiç sahip olmamak demek değildir. Aksi halde, Tanrı'nın varlığı kabul edilmediği bir durumda, kötü ve yasak diye bir şey olmayacaktır"¹⁶; ama kanaatimizce insanın nihai kaderi ile ilgili bir konuda bir takım antinomileri eksen alarak bir tür sınırlamaya gidilmede, Kant'ın postülatlara yer vermesinin önemli bir rolü vardır. Bize göre, ne Tanrı'nın varlığı ne de ölümden sonra hayatın varlığı, işlevselliği basit olan bir ahlak mantığına indirgenebilir. Sözgelimi, ölümden sonra hayata bağlı olarak,

- 1- Bastırılmış beşeri eylemlerin tatmini,
  - 2- Bu dünya ile yetinildiğinde, *sonuçsuz* kalan kimi eylemlerin tamamlanması,
  - 3- Ahlaki kişiliklerin bir şekilde olgunlaşma süreçlerinin devam etmesi,
  - 4- Doğru, iyi ve güzeli yakalamaya yönelik değerlerin korunması¹⁷,
  - 5- Varolanın olduğu gibi görünmesi, algılanması ve bilinmesi,
- türünden insan akını zorlayan daha pek çok isteğin, anlaşılır ölçüde, çözüme kavuşturulduğu söylenebilir.

Öte yandan, insanlar yaşarken ölümden sonra hayatı, *somut* olarak hep keşfederler. *Karşılıklı olarak*, reel yaşamdan alınan sosyolojik ve psikolojik içerikli dikkat çekici bazı olaylar¹⁸, ölümden sonra hayatın

¹⁵ Hunter Mead, *Types and Problems of Philosophy*, London 1966, s. 395.

¹⁶ Taylan, s. 89; krş.: Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1997, s. 176vd.

¹⁷ Değerlerin korunması konusunda öz bilgi için bkz.: Aydın, s. 192.

¹⁸ Bkz.: Metin Yasa, "Ölümden Sonra Hayatın Psikolojik Değeri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 5, [Ankara] Ocak 2001, s. 75-82.

varolmasına ilişkin *somut* özler taşımaktadır. Bu bağlamda, yapılan her hangi bir haksızlık ya da kötülük karşısında sezilen acı, duyulan vicdan azabı ve çekilen psikolojik huzursuzluk, üzerinde durulmaya ve düşünmeye değer bulunan hususlardır. Bu hususlar üzerinde işleyen basit bir akıl yürütme sonucu, karşımıza, her biri kendi açısından değer taşıyan, önemli, ilkeli ve yönlendirici bir kaç değişik neden çıkabilir. Sözgelimi,

- a- Bireye verilen eğitim,
- b- Bireyin bağlı olduğu hukuksal yaptırım,
- c- Birey üzerinde yönlendirici etkisi olan toplumsal baskı,
- d- Bireysel olarak, bireyin özünde taşıdığı sorumluluk bilinci,
- e- Bireyin inandığı dinin öngördüğü, amel defteri, sorgulama, cennet, cehennem ve benzeri gibi eskatolojik içerik taşıyan bir ölümden sonra hayata ya da reenkarnasyona inancın bağlayıcı gücü.

Burada hemen şunu da ifade edelim ki, yukarıdaki gerekçeler içinde, bir tür sınırlamaya gitmeksizin ya da insan doğasına uygun olanı indirgeyici bir mantık anlayışına feda etmeksizin, ölüm ötesi hayatın *somut* önemi bir ucuyla insanın ahlaki boyutuna uzanmaktadır. Aslında bu husus oldukça açık görünüyor. Nitekim Dostoyevski'nin o ünlü söylemi,¹⁹ Mehmet Aydın'ın yerinde tespitiyle, "ahiret hayatı sözkonusu olduğunda da geçerlidir: 'Eğer ölümden sonra hayat yoksa her şey mubahtır.' Bu görüşü savunanların konuya daha çok ahlaki açıdan baktıkları malumdur."²⁰ Ne var ki bu uç, bir sonuca varmada, ince ve doyurucu bir takım tahliller yapmayı gerektirir. Diğer somut uç ise yalnızca teistik olana atıfta bulunmanın yetersizliğine uzanmaktadır; bu uç ise, ek olarak, akıldan beslenen felsefi ve bilimsel çıkarımları da göz önüne almayı gerektirir.

Kendi Olmaya Ölümden Sonra Hayatın Somut Katkısı

Bireysel olarak, *kendi olmaya* ilişkin ölümden sonra hayatın kimi somut katkılarından söz etmek mümkündür. Önemli olmaları açısından, burada sadece, birçok altbaşlığa ayrılabilen birkaç anabашlık üzerinde durmak ve bu kadarıyla yetinmek istiyoruz.

i- Toplumlari farklı kılan, önemli pek çok faktörden biri de dindir. Tarihsel süreç dikkate alındığında, dinin medeniyetlerin oluşmasına büyük katkılarda bulunduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Toplumlari farklılaşmasında, din içinde, rasyonel ve özünde tutarlı bir ölümden sonra hayat inancının elbette önemli bir yeri vardır. Nitekim, iddia edildiğine göre, "en büyük uygarlıklardan bazıları bu dünyanın ötesinde, fiziki değil ruhsal olan bir boyuta sahip bir dünya varsayımına dayanarak gelişmişlerdir."²¹

¹⁹ Yani: "Tanrı yoksa her şey mubahtır."

²⁰ Aydın, s. 192.

²¹ Jenny Randles, Peter Hough, *Öteki Dünya: Ölümden Sonraki Yaşamın Gizemlerini Açıklayan Bilimsel Araştırma*, (çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul: 1994, Say Yayınları, s.11.

Ölüm ötesi hayatın bu bağlam içinde *kendi olmaya* katkısı, rahatlıkla anlaşılacağı gibi, *bireyselliğin* ötesinde, *bütünsel* bir anlam taşımaktadır.

ii- *Kendi olma* arzusunda olan insan, tatminsizlik, ayrıcalık, kayırmalar özetle kötülükler karşısında mutlak adalet beklerken, şöyle ya da böyle, ruhunda, ölümden sonra hayat inancının *somut* etkisini hissetmektedir. Materyalistik ölümsüzlük anlayışlarına inananlar²² bu noktayı yeterince irdelemekten kaçınırsalar bile, reenkarnasyona inananlar bu hususa gereken *somut* özeni gösterirler. Çünkü bu sonuncuların yüreğinde de, bu *dünyada* da olsa, *kendi* olarak yaşama ve deyim yerindeyse *adam yerine konma* arzusu yatmaktadır.

iii- *Kendi olmanın* işlevselliğinin bir parçası durumunda olan ahlakın temellendirilişinde, ya da niçin ahlaklı olmalıyım? sorusunun doyurucu bir biçimde cevaplandırılmasında, yukarıda öz ve eleştirel olarak değindiğimiz üzere, ölüm ötesi hayatın *farkedilir ölçüde* katkısı vardır. Bilindiği gibi, *öteki* dikkate alınmadığında, ahlakın antropolojik ve kozmolojik temellendirilişi açısından, ahlaki eylemlere ilişkin ödül ve cezalar fenomenal olmadan ne kurtulabilir ne de zengin bir içeriğe bürünebilir. Başka bir deyişle *değer* yüklü eylemlerin doğurduğu sonuçlar, özde, kendileri gibi, sınırlı ve eksik olan bu dünyada tamamlanır. Çünkü, ahlaka ilişkin bu tür bir temellendirilme, biricik yönlendirici gücün, son tahlilde, insanda ve doğada olduğunu kabul eder.²³ Ne var ki, özünde belirsiz maddenin, bir niteliği de yönlendirme, emir verme olan bir gücü elinde bulundurmasının imkanı hala tartışma konusudur.²⁴ Bize göre, bireysel *kendi olma* bağlamında, ister iyi ister kötü olsun *kozmozda* gerçekleşen tüm olayların ve insandan çıkan bütün eylemlerin, dışarıdan, *aşkın* bir tür açıklayıcı güç ve nedeni zorunlu kıldığı savı kolayca inkar edilemez.

Sonuç

Öyle görünüyor ki, *kendi olamamaya* ilişkin beşer düzeyindeki rahatsızlıkları tek nedene bağlamak, bizi, her zaman doğru sonuca iletmeyebilir. Bize göre, ölüm ötesi hayat da dahil, yukarıda ileri sürülen türdeki nedenlerden her biri, kendi açısından elbette dikkate değer işlevsellikler yüklenmektedir. Burada dikkat çeken önemli bir nokta vardır; o da, bireyin, *somut olarak* bazı içsel ve dışsal yaptırımların etkisinde kalmasıdır. Bu gerçeği akılda tutmanın ayrıca egzistansiyel bir yönü vardır.

²² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Metin Yasa, *Ölümden Sonra Hayat İnancının Felsefi ve Deneysel Dayanakları*, s. 129vd.

²³ Krş.: Taylan, s. 83.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Metin Yasa, "Ölümden Sonra Hayata Karşı İleri Sürülen Materyalistik Deliller ve Çıkmazları", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, Mezarlıklar Vakfı Yayınları, İstanbul: 1999, s. 315-326.

Nitekim, eğitimden öteye doğru yukarıda sıraladığımız yönlendiricilerin ilk üçünün *dışsal*, son ikisinin ise *içsel* olduğu görülmektedir.

Yapmaya çalıştığımız, insanın *kendi olma* duygusu ile hareket etmesinde, ölümden sonra hayatın önemli bir rolünün olduğunu, *karşılaştırmalı olarak*, vurgulamaktır. *Kendi olmanın* bilincine varmanın, bu bilinci gereği gibi işletmenin ve ölüm ötesi hayattan bir takım beklentiler içinde bulunmanın, açıklamalarımız doğrultusunda, haklı gerekçelerinin var olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, ölümden sonra hayatı bir *kişisel ben* halinde, başka bir deyişle *kendi olarak* devam ettirmeye olan inancın, somut anlamda da insan ruhunu tatmin edecek güce sahip olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla düşünen insan; ölümden sonra hayata ilişkin dini teistik iddiaları mümkün olduğu kadar somutlaştırarak, özüne uygun hale getirebilir. Bu nedenle de bilinçli bir suje olan insan, *kendi olmayı* temellendirme noktasında, *ideal* varlık alanının verilerini kullandığı gibi, *reel* varlık alanının verilerini de kullanabilir.